

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

ӘОЖ 82.03;82:81'38

Е. С. Адаева

Назарбаев университетінің оқытушысы, ф. ғ. к., Астана қ., Қазақстан
e-mail: ermek_ali@mail.ru

Аударма үдерісіндегі трансформалау типтері

Бір тілдегі мәтіннің екінші тіл мәтініне аудару тәсілдерінің бірі трансформация болып табылады. Аударматануда аударма өзгертулері (трансформациясы) типтерінің бірнеше жіктеулері бар екендігі белгілі. Әрине, олардың барлығы тым шартты, трансформацияның түрлі типтерінің арасында катал кедергі жоқ. Кейбір трансформацияларды түрлі типтерге жатқызуға болады. Бүгінгі таңда қазақ аударматануында трансформациялық операциялардың типологиясы түпкілікті зерттелмеген. Сондықтан бұл мақалада аталған мәселенің өзекті аспектілері қарастырылады. Жалпы, аударманың нәтижелі болуы аудармашының аялық біліміне, контексті түйсінуі мен шығармашылық талантына байланысты екені даусыз.

Түйін сөздер: трансформация, аударма өзгерістері, эквиваленттілік, тілаларлық ассиметрия, ауыстыру, аялық білім, стильдік ерекшелік, қосу.

Е. С. Адаева

Типы трансформации в процессе перевода

Одним из способов передачи слов с одного языка на другой является трансформация. В переводоведении существуют различные виды классификации типов трансформации. Конечно, многие из этих классификаций определяются условно, и между ними нет строгих ограничений. Некоторые виды трансформации являются общими для всех типов. На сегодняшний день в казахском переводоведении типология трансформационных операций недостаточно изучена, и поэтому в своей статье мы пытаемся рассмотреть актуальные аспекты данного вопроса. Несомненно, качественный полноценный перевод зависит от профессиональных навыков, мастерства, фоновых знаний переводчика и осознания контекста.

Ключевые слова: трансформация, изменения в переводе, эквивалентность, межъязыковая ассиметрия,

E. S. Adayeva

Types of transformation in the process of translation

Transformation is one of means to transform words from one language into another. The science of translation is rich with its various kinds of transformation types. However, most of the types are determined with no limitation between them. Some types of transformation are general for all of the rest. Nowadays the typology of transformational operation has not enough studied in the science of Kazakh translation. So we attempted to examine actual aspects of the issue. Obviously, qualitative sterling translation depends upon professional skills, mastery and background knowledge.

Key words: transformation, changes in the translation, equivalence, interlinguistic asymmetry, transposition, background knowledge, stylistic peculiarities.

Аударма теориясында мәтіннің аудармадағы өзгерісі әр түрлі мәнге ие болады. Оның кейбіреулері аударма үдерісіндегі түрлі теориялық сипаттамаларымен толығымен сәйкес келеді. ал кейбірі операцияның мәнін сақтау

кезінде атын өзгертеді. Аудармадағы мәтіннің өзгеруін *трансформация* терминімен жиі атайды. XX ғ. 50 жылдары атақты ғалым З.Харрис күрделі синтаксистік құрылымдар талдауының трансформациялық әдісінің негізгі принципте-

рін тұжырымдаған. Аталған термин осы негізде трансформациялық грамматикадан аударма теориясына енген.

Отандық аударматануда *трансформация* термині көптеген авторларда кездеседі. Бірақ оның қолданылуы аударма үдерісін сипаттаған кезде бірдей емес. *Трансформация* терминін дәйекті түрде Я.И. Рецкер, Л.С. Бархударов, А.Д. Швейцер және т.б. көптеген аударматанушы-ғалымдар қолданады.

Олар трансформация терминіне келтірілген анықтамаларда аударма үдерісін аударма операцияларының жиынтығы ретінде анықтай отырып, сол операцияларды «аударма трансформациялары» деп атаған. Бұл атау аударма теориясына арналған көптеген еңбектерде *аударма өзгерістері* терминімен қатар қолданылады. Нақтырақ айтқанда, *аударма трансформациясы (аударма өзгерісі)* аудармадағы бастапқы мәтіннің түрлі элементтерінің өзгеру операциясын білдіреді. Трансформация (трансформациялық ережелер, операциялар, тәртіптер) ұғымы генеративтік грамматикадан аударма теориясына енген бастапқы кезде трансформациялық ережелердің бес типін ажыратқан: пермутация (компоненттердің өзара алмасуы), түсіру (компоненттерді өшіру, кетіру, қысқарту), қосу, ауыстыру (компоненттердің орнын өзгерту), субституция (компоненттерді алмастыру). Негізінде компоненттердің өзара алмасуы олардың айтылымдағы өзара орын ауыстыруы болып табылатындықтан, пермутацияны ауыстырудың жеке жағдайы ретінде қарастыруға болады. Сондықтан аударма теориясында трансформацияның төрт бөлікті типологиясы қалды: қосу, түсіру, орын ауыстыру және алмастыру.

Аударма трансформациясы мағынасын кейбір ғалымдар *тіларалық ассиметрия* терминімен бекітіп, тек аудармашылық трансформациялық іс-әрекеттерді ғана *трансформациялық операциялар* деп атауды ұсынады.

Белгілі ғалым Л.С. Бархударов трансформация терминіне сүйене отырып өзінің аударма концепциясын құрады. «Лингвистикалық аударма теориясының пәні аударма үдерісін тіларалық *трансформация* ретінде ғылыми сипаттау болып табылады», - деп жазады зерттеуші [1, 116]. Аударма теориясында трансформация термині тек тілдің жалпы синхронды сипаттамасында ғана қолданыла алатындығын ескертіп кетеді.

Л.С.Бархударов «аударма үдерісінде жүзеге асатын барлық өзгертулер немесе трансфор-

мациялардың түрлерін төрт қарапайым типке апаруға болады деп есептеді. Олар: 1) ауыстыру; 2) алмастыру; 3) қосу; 4) түсіру. Ауыстыруды ол «аударма мәтіндегі тілдік элементтердің орнын (орналасу ретін) түпнұсқа мәтінмен салыстырғанда өзгерту» деп анықтады. Ауыстырылуы мүмкін элементтерге ол мәтіндегі сөздер, сөз тіркестері, күрделі сөйлемдердің бөлшектері (clauses) және жеке сөйлемдерді жатқызды. Зерттеуші аударма трансформацияларының ішіндегі ең жиі кездесетін түрі – алмастыруларды, тіл деңгейлерінің айырмашылығын негізге ала отырып, грамматикалық және лексикалық деп бөледі. Грамматикалық алмастырулар тобының ішінен ол сөз пішінінің, сөз таптарының, сөйлем мүшелерінің, күрделі сөйлемдегі синтаксистік ауыстыруларды ажыратады. Лексикалық алмастыру ретінде ол нақтылау, жалпылау және себеп-салдар қатынасына негізделген ауыстыруды қарастырады.

Аудармаға қосудың қажеттілігін тудыратын себептердің бірі ретінде Л.С.Бархударов түпнұсқа тіліндегі сөз тіркестерінің семантикалық компоненттерінің айқындалмауын, сөйлем құрылымын синтаксистік қайта құру кезінде қосымша компоненттерді қосу керектігі, сондай-ақ түпнұсқа тіліндегі грамматикалық құралдармен берілген мағыналарды лексикалық құралдармен жеткізу қажеттілігін айтады. Семантикалық тұрғыдан артық элементтерді алып тастау – түсіру болып табылады. «Негізінде трансформациялардың барлығы бір уақытта, бір-бірімен үйлесімділікте орындалады. Яғни, орын ауыстыру алмастыруға, грамматикалық өзгеріс лексикалыққа ұласады. Трансформацияның дәл осындай күрделі әрі кешенді сипаты аударманы қиын әрі күрделі етеді» [1, 173] – деп тұжырымдайды Л.С. Бархударов.

Л.С.Бархударов теориясында аудармашылық трансформациялар аудармалық тәсілдермен үндеседі. Ғалым осылайша ауыстыруды аудармашылық трансформацияның ең тараған әрі көп қырлы түрі екенін анықтаса, ал нақтылауды лексикалық ауыстырудың бір типі ретінде қарастыра отырып, оны тәсіл деп те атайды.

Белгілі аударматанушы З.Д.Львовская Бархударовтың ізімен аудармашылық трансформациялардың барлығын «эквивалентті өзгертулер» деп атай отырып, оларды жоғарыдағы төрт қарапайым типке ажыратып қосады. Алайда, аудармашылық ауыстыруларды түрлерге басқаша жіктейді: а) ортақ типтің ауысуы, б) сөйлем мағынасының ауысуы, в) бір сөйлемді екі

немесе бірнеше сөйлемге ауыстыру, г) нақтылау т.б. [2, 123]. Бұндай типология кез-келген классификацияға қажет нақты ортақ логикалық негіз қарастырылмағандықтан да шашыраңқы көрінеді.

Аударма трансформациясының типологиясын құрудың басқа да жолдары бар. Мәселен, В.Н. Комиссаров «өзгеру сипатына қарай аударма трансформациясы лексикалық, грамматикалық және лексика-грамматикалық деп бөлінеді деп жорамалдайды» [3, 375], яғни, тілдік жүйенің деңгейлерінің ажыратылуы негіз ретінде қабылданады. Лексикалық трансформация «түпнұсқа мен аудармадағы сөздер мен сөз тіркестерінің арасындағы формалық және мазмұндық қатынастарды сипаттайды». Комиссаров лексикалық трансформациялар тобын өз ішінен формалық өзгертулер мен лексика-семантикалық ауыстырулар деп бөле отырып, трансформация/транслитерация және калькалаудың біріншісіне жататынын жазады. Ал, лексика-семантикалық ауыстыруларға нақтылау, жалпылау және модуляция (мағыналық даму) жатады. Зерттеуші сөзбе-сөз аударма, сөйлемнің бөлшектенуі, сөйлемдердің бірігуін және грамматикалық ауыстыруларды грамматикалық трансформацияның жиі кездесетін түрі ретінде қарастырады. Зерттеуші лексикасы да, түпнұсқаның синтаксистік құрылымдары да өзгертін аударма трансформациясын ерекше топ деп атайды. Лексика-грамматикалық трансформацияның кең тараған түрлеріне антонимиялық аударма, сипаттама аударма және компенсация тәсілдерін кіргізеді.

Аударматанушы Я.И. Рецкер барлық трансформациялар типологиясын тілдік жүйелер деңгейіне негіздей отырып, лексикалық және грамматикалық деп бөледі. Ол лексикалық трансформацияны контекстегі бөтен тілдегі сөздің мағынасын ашатын логикалық ойлаудың тәсілдері деп анықтады. Я.И. Рецкер лексикалық трансформациялардың ішінен жеті ерекшелікті көрсетеді:

1. мағыналардың дифференциациясы;
2. мағыналардың конкретизациясы;
3. мағына генерализациясы;
4. мағыналық даму;
5. антонимдік аударма;
6. толығымен өзгерту;
7. аудармадағы компенсация.

Зерттеуші: «Грамматикалық трансформациялар АТ нормаларына сәйкес аударма үдерісіндегі сөйлемнің құрылымының өзгеруі болып табылады. Трансформация сөйлем құры-

лымы толығымен немесе жартылай өзгеруіне байланысты толық немесе жартылай болуы мүмкін. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері алмастырылса, толық трансформация, ал тек тұрлаусыз мүшелері алмастырылса – жартылай болады. Сөйлем мүшелерінен басқа, сөз таптары да ауыстырыла алады», – деп қорытындылайды [4, 39].

А.Д.Швейцер аударма ғылымы туралы алғашқы терминдер тізімін жасай отырып, аударма әдістері мен трансформация тәсілдерін ажыратады. Оның концепциясында аударма әдістері аударма тәжірибесіне жатады, ал әдістердің негізін құрайтын трансформация көбіне аударманың теоретикалық моделінің элементтері болып табылады. Ол трансформацияны семантикалық және синтаксистік (грамматикалық) деп бөледі. Семантикалық трансформацияларды ол «ситуативті модельмен сипатталатын жеке сөздер мен айтылымдардың мағыналық құрылымының жалпы өзгертілуі» деп, ал синтаксистіктерді «айтылымның грамматикалық құрылымының өзгертілуі» деп анықтайды [5, 274]. А.Д. Швейцер семантикалық трансформацияларға:

- векторлық алмастыру;
- семантикалық компоненттерді қосу;
- семантикалық категорияларды алмастыру;
- семантикалық компоненттерді түсіру;
- тасымал;
- семантикалық компоненттерді бөлу;
- семантикалық компоненттердің қайталануы;
- кеңейту;
- жылжыту;
- семантикалық компоненттерді қысқарту;
- тарылту – т.б. жатқызады.

Оның теориясында синтаксистік трансформациялар айтарлықтай орын алмайды. Ал, антонимдік аударма, жалпылау, нақтылауды А.Д. Швейцер аударма әдістері деп көрсетеді.

Ал ғалымдар Ж.П.Вине мен Ж.Дарбельне ең алдымен аударманың тікелей және жанама деп аталатын екі бағытын ерекшелеп айтады. Тікелей аудармаға олар *кірме* (транскрипция немесе транслитерация секілді), *калькалау*, *сөзбе-сөз аударманы* жатқызады. Жанама аудармаға – *модуляция*, *адаптация*, *эквиваленция* және *транспозиция*. Бірақ, олар оқырманға аударма терминдерінің глоссарийін бергенде, бұл тізімге алғашқы төртеуінің нұсқалары болатын басқа да әдістерді қосып береді. Атап айтсақ: *амплификация*, *шассе-круа́зе*, *компенсация*, *қыс-*

қарту, эксплицитация, жалпылау, грамматикалау, имплицитация және партикулярзация (нақтылау).

Сонымен аударма өзгертулері (трансформациясы) типтерінің бірнеше жіктеулері бар екендігіне көз жеткіздік. Әрине, олардың барлығы тым шартты, трансформацияның түрлі типтерінің арасында қатал кедергі жоқ. Кейбір трансформацияларды түрлі типтерге жатқызуға болады. Бірақ бұл ерекшелік қағидаларды түсіну мен оны тәжірибеде қолдануда соншалықты маңызды емес. Сонымен, біздер аударма үдерісін бір тілдегі мәтінінің екінші тіл мәтініне трансформациясы екенін анықтадық. Аударма кезінде әрқашан бірі екіншісіне тәуелсіз жасалатын - бастапқы, ал екіншісі біріншісінің негізінде анықталған операциялар – тіларалық трансформациялар арқылы жасалатын екі мәтін болады. Өзгерту операциясы кезінде бастапқы болып қарастырылатын БТ(бастапқы тіл) бірліктері сипатына қатысты аударма трансформациялары лексикалық және грамматикалық болып бөлінеді. Сондай-ақ, кешенді лексика-грамматикалық трансформациялар бар.

Контекстегі өзге тілді сөздің мағынасын ашатын және оған сөздіктегілермен сәйкес келмейтін баламасын табатын сөздерді *лексикалық трансформациялар* деп атау қабылданған

Аударма үдерісінде БТ және АТ(аударылатын тіл) қатысуымен қолданатын *лексикалық трансформациялардың басты түрлері*: аударма транскрипциясы мен транслитерациясы, калькалау мен лексико-семантикалық ауыстырулар (нақтылау, жалпылау, модуляциялау). Көп таралған грамматикалық трансформацияларға: синтаксистік ұқсастық (сөзбе-сөз аударма), сөйлемнің бөлшектенуі, сөйлемдердің бірігуі, грамматикалық ауысулар (сөз, сөз таптары немесе сөйлем мүшелерінің формалары). *Кешенді лексико-грамматикалық* трансформацияларға антонимдік аударма, экспликация (бейнелеу аударма) және компенсация жатады.

Транскрипция және транслитерация – бұл түпнұсқаның лексикалық бірліктерінің қалпын АТ әріптері көмегімен құрудың әдістері. Транскрипция кезінде шет тіл сөзінің дыбыстық қалпы, ал транслитерация кезінде графикалық қалпы (әріптік құрам) жаңғырады. Қазіргі аударма тәжірибесінде жетекші тәсіл транслитерацияның кейбір элементтерінің сақталуымен жүретін транскрипция болып табылады. Тілдің фонетикалық және графикалық жүйелері бір бірінен ерекшеленетіндіктен, БТ сөз формасының аударма тіліне берілуі біршама шартты

және ұқсас: kleptocracy-клептократия (ұрлық элитасы), skateboarding-скейтбординг (роликті тақтада сырғанау). Тілдің әрбір жұбына БТ сөзінің дыбыстық құрамының берілу ережелері шығарылады, транслитерация элементтерінің сақталуы мен осы уақытта қабылданған ережелер ішінен дәстүрлі шектеулер көрсетіледі.

Ағылшын-орыс аудармаларында транскрипция кезінде жиі кездесетін транслитерация элементтеріне: кейбір айтылмайтын дауыссыздар мен редуцияланған дауыстылар (Campbell [ˈkæmbel] - Кэмпбелл және т.б.), қос дауыссыздардың дауыстылар арасында және сөз соңында дауыстыдан кейін берілуі (Bonners Ferry - Боннерс Ферри, boss – босс) және белгілі үлгілерге аудармада сөздің дыбысталуын жақындатуға мүмкіндік беретін, сөздер орфографиясының кейбір ерекшеліктерінің сақталуы (Hercules missile – «Геркулес» зымыраны, Columbia – Колумбия) жатады. Дәстүрлі шектеулер тарихи тұлғалардың есімдері мен кейбір географиялық атаулардың аудармасына тиесілі (William III – Вильгельм III, Charles I - Карл I, London-Лондон).

Калькалау - бұл оның құрама бөліктері – АТ морфемасы мен сөздердің лексикалық сәйкестіктерінің ауысуы арқылы жасалатын түпнұсқаның лексикалық бірліктерінің аудармасы. Калькалаудың маңызы бастапқы лексикалық бірліктің құрылымын көшіретін АТ жаңа сөздің немесе тұрақты тіркестің құрылуына негізделуінде жатыр. Мысалы, аудармашы superpower - «мықты мемлекет», mass culture – «көп мәдениет», land-based missile – жерасты базалауының зымыраны, Rapid Deployment Force – тез жайылу күші деп аудары отырып, дәл осындай әрекет жасайды. Аударма үдерісінде транскрипция мен калькалаудың бір мезгілде қолданылатын тұстары да бар: transnational – транснационалдық, petrodollar – мұнайдоллар және т.б.

Нақтылау сөздің немесе БТ тіркесінің кең заттық-логикалық мағынасынан АТ сөзі мен тіркесіне барынша тар мағынада ауысуы. Нақтылаудың қолданылуы АТ кең мағынадағы сөздің болмауына байланысты. Нақтылаусыз орындала беретін дифференциациялаудан мағынаны нақтылаудың айырмашылығы – ол дифференциациясыз жүзеге аспайды. Ағылшын мен француз тілдерінің лексикалық бірліктерінің сәйкестігіне қарағанда, нақтылау орыс тілінің лексикасына тән қасиет. Оны лингвистер де атап көрсетеді. Мәселен, ағылшынның «meal» сөзі түрлі сөйлеу стильдерінде қолданылады. Meal сөзінің баламасы: *принятие пищи, еда*. Бірақ Have you

had your meal? тіркесін аудару кезінде бұл баламаларды мүлде пайдалануға болмайды. Тәулік уақыттарына байланысты былайша айтуды тура келеді: *Вы уже позавтракали? Победели?* немесе *Поужинали?* Сондықтан, ережеге сәйкес, «meal» сөзін аудармада «таңғы ас, түскі ас, кешкі ас» т.б. тіркестерімен ауыстыру біршама нақты:

At seven o'clock an excellent meal was served in the dining-room.

Асханада сағат жетіде өте жақсы түскі ас берілді.

Егер тіркес ағылшын романында не әңгімесінде кездессе, онда нақты жағдайды (ең алдымен әлеуметтік) білу қажет болады, себебі ауқатты буржуазиялық отбасынан шыққан ағылшындық үшін түскі ас уақыты жұмысшы отбасының кешкі ас уақытымен сәйкес келеді.

Нақтылау ағылшынның to say мен to tell «сөйлеу» етістіктерінде кең таралған, олар орыс тіліне тек «сөйлеу» немесе «айту» деп аударылып қана қоймайды, «тіс жару, қайталау, ескеру, мақұлдау, хабарлау, сұрау, қарсы шығу, бұйыру» және т.б. баламаларын қолдануға болады.

“So what?” I said.

- Сонымен не? – сұрадым мен.

He told me I should always obey my father.

Ол маған әкемді әрқашан тыңда деп кеңес берді т.б.

Генерализация (мағынаны жалпылау) біршама тар мағынасы бар БТ бірліктерінің кең мағынадағы АТ бірліктеріне ауысуы, яғни өзгеруі.

Мағынаны жалпылау тәсілі дифференциациялау мен нақтылау тәсілдеріне қарама-қарсы болып табылады, себебі ол жекені жалпыға, түрлік ұғымды топтыққа алмастырады. Ағылшын не француз тілінен орыс тіліне аудару кезінде бұл әдіс дифференциациялау мен нақтылауға қарағанда сирек қолданылады. Бұл ағылшын мен француз лексикасының ерешеліктеріне байланысты. Осы екі тілдің сөздері сол мағынаға қатысты орыс сөздеріне қарағанда абстарктылы сипатқа ие болады. Мәселен, орыстың көркем шығармаларында кейіпкерлердің бойы мен салмағы (егер бұл спорттық түсінікке байланысты болмаса) мұқият дәлдікпен көрсетілмейді. Ал ағылшын түпнұсқасындағы a young man of 6 feet 2 inches орыс тіліне «ұзын бойлы жас жігіт» деп тәржімаланады. Генерализация әдісі АТ бірліктері бойынша жүйелі сәйкестіктер де құруы мүмкін: foot – аяқ, wrist watch – қол сағаты және т.б.

Модуляция немесе мағыналық даму деп мәні бастапқы бірлік мағынасынан логикалық түрде шығатын, БТ сөзі не тіркестерінің АТ бірліктеріне ауысуын айтады. Яғни, сөздіктегі сәйкестікті аударма кезінде онымен логикалық тұрғыдан байланысқан мәнмәтіндік сәйкестікпен ауыстыру болып табылады. Түпнұсқа мен аудармадағы сөздер мағыналық жағынан себеп-салдар қатынастарымен де жиі байланысады: I don't blame them – Мен оларды түсінемін (себеп-салдармен алмастырылған: мен оларды түсінгендіктен, мен оларды кінәламаймын) және т.б. Модуляция әдісі қолданылғанда себеп-салдар қатынастары анағұрлым кең сипатқа ие, бірақ екі атау арасындағы логикалық байланыс әрқашан сақталады.

Синтаксистік ұқсастық – бұл түпнұсқаның синтаксистік құрылымының АТ аналогтық құрылымына ауысатын аударманың әдісі. Трансформацияның бұл «нольдік» түрі БТ мен АТ параллельді синтаксистік құрылымдары болған жағдайда қолданылады. Синтаксистік ұқсастық тілдік бірліктер санының толық сәйкестігі мен олардың түпнұсқа мен аудармада орналасуының ретін келтіруі мүмкін: I always remember his words. – Оның сөзі әрқашан менің есімде. Ағылшын тілінен орыс тіліне аударылу кезінде, мысалға, артикльдер, көмекші етістіктер, басқа көмекші элементтер, сондай-ақ морфологиялық формалар мен кейбір лексикалық бірліктердің өзгеруі болады.

Синтаксистік ұқсастық ағылшын-орыс аудармаларында кең қолданылады. Аударма кезінде сөйлем құрылымының өзгеруі аударма эквиваленттілігін сөзбе-сөз аударма арқылы жасау мүмкін еместігімен түсіндіріледі.

Сөйлемнің бөлшектенуі – бұл түпнұсқадағы сөйлемнің синтаксистік құрылымының АТ екі немесе анағұрлым предикативті құрылымдарына өзгертін аударманың тәсілі. Бөлшектенудің трансформациясы БТ жай сөйлемінің АТ күрделі сөйлеміне өзгеруіне немесе БТ күрделі сөйлемдерінің АТ бірнеше жай сөйлемдеріне айналуына әкеледі:

Both engine crews leaped to safety from a collision between a parcels train and a freight train near Morris Cowley, Oxfordshire.

Оксфордшир графтығында Моррис Коули бекетіне жақын жерде пошта және тауар пойыздары соқтығысты. Екі пойыз бригадасының мүшелері жолда пойыздан секіріп, аман қалды.

Мысалда *бөлшектенудің* трансформациясы аударуға қиын ағылшынның leaped to safety тіркесінің мағынасын беруге және оқиғаларды

бейнелеудің орыс тіліндегі біршама табиғи реттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді (алдымен соқтығыс болды, кейін бригада мүшелері аман қалды).

Сөйлемдердің бірігуі – бұл түпнұсқаның синтаксистік құрылымындағы екі жай сөйлемнің бір күрделі сөйлемге бірігуі арқылы өзгертін аударма әдісі. Бұл алдыңғысына қарағанда қайшы трансформация.

That was a long time ago. I seemed like fifty years ago.

Бұл бұрын болды - елу жыл өткен секілді көрінді.

Бірігуде трансформацияның қолданылуы көршілес сөйлемдер арасындағы предикативті синтагмалардың қайта таратылуымен жиі байланысты, яғни бірігу мен бөлу бір мезгілде жасалады – бір сөйлем екі бөлікке бөлінеді де, бөліктердің біреуі басқа сөйлеммен бірігеді.

Грамматикалық ауыстырулар – бұл түпнұсқадағы грамматикалық бірліктің АТ грамматикалық мағынасына өзгертін аударманың түрі. Ауысуға БТ грамматикалық бірлігі түседі: сөз формасы, сөз бөлігі, сөйлем мүшесі және сөйлем.

Аударма тәжірибесінде грамматикалық трансформациялар әдетте лексикалық трансформациялармен байланыстырылады. Көп жағдайларда сөйлем құрылысындағы өзгерістер грамматикалық емес, лексикалық себептерден болады. Көбіне сөйлемнің коммуникативті жүгі сөзді (немесе бірнеше сөзді) мұқият таңдауды қажет ететіндіктен, оның аудармада дәл және дұрыс бейнесін жасау үшін аудармашы сөз формасын, оның грамматикалық категориясын сәтті таңдау керек. Аудармада ағылшын немесе француз тіліндегі зат есімді орыс тіліндегі етістікпен алмастыру бүкіл сөйлем құрылысының өзгеруіне әкеліп соқтыруы мүмкін. Сонда да теориялық тұрғыны былай қоя тұрып, практикалық тұрғыда грамматикалық трансформацияларды бөлек қарастырған жөн.

Аударма үдерісінде түрлі факторлардың әсерінен аудармашының грамматикалық трансформацияларға жүгінуіне тура келеді. Олардың ішіндегі ең маңыздылары сөйлемді толық не ішінара қайта құрудан, аудармада сөз табы мен сөйлем мүшелерін ауыстырудан тұрады. Ағылшын немесе француз тіліндегі мәтіндерді аудару кезінде, мейлі ол көркем, публицистикалық, тіпті газеттік мәтін болсын, сөйлемнің грамматикалық құрылымына қарағанда, жеке сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналарына неғұрлым жиі тоқталасың. Аудару кезінде жазу-

шының өзіндік стилінің ерекшеліктері ғана қиын мәселе бола алады. Ағылшын және француз тіліндегі синтаксистік құрылымдардың басым көпшілігі орыс тіліне соншалық жақын немесе әдеттегі орыс аналогтарымен жеңіл берілетіндігі сонша – білгір аудармашыға аса қатты қиындық туғызбайды.

Ал, атақты жазушылар – Диккенс немесе Генри, Хэмингуэй немесе Фолкнер сияқты жазушылардың стилистикасы жағынан күрделі шығармаларының аудармасы басқа мәселе. Олардың шығармаларындағы кең жайылған құрмалас сөйлемдер әрқашан өз алдына күрделі стилистикалық-синтаксистік бүтін болады және мұнда лингвистикалық талдау терең әдебиеттанулық, дәлірек айтқанда, аталған жазушы шығармашылығының идеялық-көркемдік талдауына сөз дәрменсіз болады.

Аударма үдерісі кезінде, мысалы, ағылшынның сабақты етістігіне орыс тіліндегі сабақты етістік сәйкес келмейді. Аудармада синтаксистік құрылымдарды жеткізудің функционалды принциптері семантикалық және экспрессивті-стилистикалық қатынастағы сөйлем қызметін анықтаушы рөлге негізделеді. Еуропалық тілдер сөйлемнің формасы, типіне қарай бір-біріне ұқсайды. Сондықтан аударма тәжірибесінде сөйлем құрылымын дұрыс түсінбегендіктен болатын қателіктер өте сирек кездеседі. Әрине, бұл шет тілін жетік меңгерген білікті аудармашыларға қатысты.

Тіпті орыс тілінде формальді сәйкестігі жоқ ағылшын тіліндегі синтаксистік құрылымдар көп жағдайларда білікті аудармашыларға қатты қиындықтар туғызбайды. Ағылшын тілінің қарапайым грамматикасын білу герундиальді кешенге алмастыруды немесе перфектті инфинитивті құрылымдарды табу үшін жеткілікті. Синтаксистік құрылымға қосымша мазмұндық немесе экспрессивті-стилистикалық қызмет қосылғанда басқаша жағдай туады.

Грамматикалық трансформациялар аударма үдерісінде АТ нормаларына сай сөйлем құрылымын қайта жасаудан тұрады. Сөйлем құрылымы толықтай не ішінара өзгеруіне байланысты трансформациялар толық не ішінара бола алады. Әдетте, сөйлемнің тұрлаулы мүшелері ауыстырылғанда толық трансформация жүреді, ал тұрлаусыз мүшелері ауыстырылса – жартылай трансформация жүреді. Сөйлем мүшелерінен басқа сөз таптары да алмастырылады. Көбіне бұлар бір уақытта жүреді.

Аударма үдерісіндегі грамматикалық ауысудың кең таралған түрі сөз таптарының ауы-

суы болып табылады. Ағылшын-орыс аудармаларына зат есімнің етістікпен және сын есімнің зат есіммен ауысуы тән. Сөйлем мүшелерінің, сөйлем түрінің ауысуы, бөлшектенудің немесе бірігудің трансформациясы синтаксистік қайта құруға әкеледі. Аударма үдерісінде күрделі сөйлем жай сөйлеммен алмасуы, сабақтас сөйлем салалас сөйлеммен, шылаулар арқылы байланысқан күрделі сөйлем шылаусыз жай сөйлеммен және керісінше ауысуы мүмкін.

Антонимдік аударма (шендестіре аудару) – бұл түпнұсқадағы болымды форманың аудармада болымсыз формаға ауысуы немесе керісінше болымдының болымсызға өтуі, БТ лексикалық бірлігінің карама-қарсы мағынасындағы АТ бірліктеріне ауысуы арқылы көрінетін лексика-грамматикалық трансформация:

Nothing changed in my home town. – Менің туған қаламда барлығы сол қалпында.

Ағылшын-орыс аудармаларында бұл трансформация ерекше жиі қолданылады. Мысалы:

She is not unworthy of your attention. – Ол толығымен сіздің назарыңызды иеленуге еңбегі сіңді.

Антонимдік аударманың қолданылуы басқа трансформациялардың (лексикалық және грамматикалық) қолданылуымен сай келеді:

The people are not slow in learning the truth. –

Адамдар шындықты тез біледі. (антонимдік аударма сөйлем мүшелері арқылы ауысады – сын есімнің үстеуге).

Экспликация немесе бейнелеу аудармасы – бұл БТ лексикалық бірлігінің оның мағынасын экспликациялайтын тіркеспен ауысатын, яғни осы мағынаның АТ көп не аз мөлшерде толық түсініктеме немесе анықтама беретін лексика-грамматикалық трансформация. Экспликацияның көмегі арқылы түпнұсқадағы әрбір эквивалентсіз сөздерге мағына беруге болады: whistle-stop speech – үміткердің сайлау алдындағы агитациялық сапарына енердегі кіріспе сөзі және т.б.

Компенсация (орнын толтыру, өтеу) – бұл түпнұсқада БТ бірліктерін аудару кезінде жоғалтқан мағына элементтерінің, аударма мәтінінде қандай да бір басқа әдіс арқылы берілетін аударманың тәсілі. Сонымен, жоғалған ой толықтырылады («қалпына келтіріледі») және бүтіндей түпнұсқа мазмұны толықтырылып қайта жаңғырады. Осыған орай түпнұсқаның грамматикалық тәсілдері лексикалық тәсілдермен және керісінше ауысады.

Қорыта айтқанда бұлай бөлудің шартты екенін тағы да ескерте кетеміз. Жалпы аударманың нәтижелі болуы аудармашының аялық біліміне, контексті түйсінугі мен шығармашылық талантына байланысты екені даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975.
- 2 Львовская З.Д. Теоретические проблемы перевода. – М., 1985.
- 3 Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М., 1980.
- 4 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 1974.
- 5 Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М., 1988.

References

- 1 Barhudarov L.S. Yazyk i perevod. – M., 1975.
- 2 L'vovskaya Z.D. Teoreticheskie problemy perevoda. – M., 1985.
- 3 Komissarov V.N. Lingvistika perevoda. – M., 1980.
- 4 Retsker Ya.I. Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika. – M., 1974.
- 5 Shveytser A.D. Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty. – M., 1988.